บทความ

พัฒนมนุษย์ : ศึกษาเปรียบเทียบทัศนะระหว่าง อับราฮัม มาสโลว์ กับพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)

กุลวีร์ ประภาพรพิพัฒน์

เรื่องราวของมนุษย์เป็นศาสตร์ที่มีการศึกษาค้นคว้าเป็นระยะเวลายาวนานและยังคงเป็นที่สนใจกระทั่งปัจจุบัน เพราะมนุษย์มิได้ประกอบด้วยโครงสร้างของร่างกายที่มีความสลับซับซ้อนเท่านั้น หากแต่ยังประกอบด้วยจิตใจที่มีความละเอียดอ่อน มีการทำงานที่ลึกซึ้งและมีศักยภาพในการพัฒนาสูงที่สุดในบรรดาสิ่งมีชีวิตทั้งมวล ศาสตร์ที่เน้นการศึกษาเกี่ยวกับจิตใจของมนุษย์ที่มีมานานนับพันปีได้แก่ศาสนา (Religion) ต่อมาชาวตะวันตกได้พัฒนาศาสตร์ขึ้นอีกแขนงหนึ่งและเป็นที่รู้จักกันดีในสมัยปัจจุบันคือ จิตวิทยา (Psychology)

ศาสนาเป็นศาสตร์ที่เกิดขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ทางด้านจิตใจ มีเป้าหมายคือความสุขที่แท้จริงที่สัมพันธ์กับความจริงสูงสุด นิยามของศาสนาคือ ลัทธิความเชื่อถือของมนุษย์อันมีหลัก คือแสดงกำเนิดและความสิ้นสุดของโลกเป็นต้น อันเป็นไปในฝ่ายปรมัตถ์ประการหนึ่ง แสดงหลักธรรมเกี่ยวกับบุญบาปอันเป็นไปในฝ่ายศีลธรรมประการหนึ่ง พร้อมทั้งลัทธิพิธีที่กระทำตามความเห็นหรือตามคำสั่งสอนในความเชื่อถือนั้น ๆ [๑] ในขณะที่จิตวิทยาเป็นศาสตร์ที่ศึกษาค้นคว้าเพื่อนำความรู้มาเสนออธิบายเพื่อควบคุมและเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของมนุษย์และสัตว์ [๒] แต่เป็นที่น่าประหลาดใจว่าทัศนะหรือแนวคิดบางอย่างของจิตวิทยาซึ่งเป็นศาสตร์สมัยใหม่ของชาวตะวันตก กลับมีความสอดคล้องกับคำสอนของศาสนาโดยในที่นี้จะศึกษาเฉพาะพุทธศาสนา

พุทธศาสนามีความเป็นมากว่า ๒ พันปี เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะทรงตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้า ณ ประเทศอินเดีย สิ่งที่พระองค์ตรัสรู้เรียกว่า "อริยสัจ ๔" ซึ่งถือว่าเป็นหลักคำสอนที่สำคัญของพุทธศาสนา ประกอบด้วย ทุกข์, สาเหตุของทุกข์, การดับทุกข์ และหนทางปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงความดับ

ทุกข์นั้น อริยสัจ ๔ เป็นความรู้ที่แสดงถึงความเป็นไปของชีวิตมนุษย์ เป้าหมายสูงสุดในการศึกษาพุทธศาสนาคือ มนุษย์สามารถเข้าใจในหลักอริยสัจ ๔ ดำเนินอยู่บนมรรควิถีที่นำไปสู่ความดับทุกข์หรือ "นิพพาน"

ส่วนจิตวิทยาแม้จะถือว่าเป็นศาสตร์สมัยใหม่ที่เพิ่งปรากฏลักษณะเฉพาะของตนอย่างเด่นชัดประมาณปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ แต่รากฐานของจิตวิทยานั้นมีมานานตั้งแต่แรกเริ่มของการจดบันทึกประวัติศาสตร์โดยนักปรัชญาชาวกรีกโดยเฉพาะเพลโตและอาริสโตเติล (Plato & Aristotle) เพลโตเชื่อว่า การคิดและการใช้เหตุผลเท่านั้นที่ทำให้เกิดความเข้าใจหรือความรู้ เพลโตจึงไม่สนใจวิธีการสังเกตหรือการทดลอง แต่สำหรับอาริสโตเติลเป็นนักสังเกต เขาจึงสนใจสิ่งภายนอกที่มองเห็นได้และมีความเชื่อว่า การเข้าใจมนุษย์ต้องเริ่มที่การสังเกตอย่างเป็นระบบ ด้วยเหตุนี้ นักจิตวิทยาบางคนจึงยกย่องอาริสโตเติลว่า เป็นนักจิตวิทยาคนแรกของโลก [๓] กล่าวได้ว่า จิตวิทยามีรากฐานมาจากปรัชญานั่นเอง ส่วนเป้าหมายในการศึกษาจิตวิทยาคือ ค้นหาหลักของพฤติกรรมทั้งของมนุษย์และสัตว์ และสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตจริง [๔]

ในบรรดาแนวคิดหรือทฤษฎีทางจิตวิทยาแขนงต่าง ๆ ทฤษฎีจิตวิทยาบุคลิกภาพ (Personality Theory) เป็นทฤษฎีหนึ่งที่ได้รับความสนใจและมีการศึกษากันอย่างกว้างขวาง ความเป็นมาของแนวคิดนี้มีมานานแล้วนับตั้งแต่สมัย ๔๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราชโดยมีฮิปโปเครติส (Hippocrates) ซึ่งเป็นที่รู้จักในฐานะบิดาแห่งวิชาแพทยศาสตร์เป็นผู้เริ่มต้น เขามีความสนใจในการจัดประเภทของบุคลิกภาพและเรียนรู้ลักษณะนิสัยในแต่ละแบบของบุคลิก โดยจำแนกตามประเภทของธาตุน้ำที่มีในแต่ละบุคคล [๕] ทฤษฎีบุคลิกภาพที่เป็นที่รู้จักได้แก่ ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ (Psychoanalysis Theory) ทฤษฎีพฤติกรรมนิยม (Behavioral Theory) และทฤษฎีจิตวิทยามานุษยนิยม (Humanistic Theory) ในบรรดาทฤษฎีที่กล่าวมานี้ ทฤษฎีจิตวิทยามานุษยนิยมถือว่าเป็นทฤษฎีที่ร่วมสมัยที่สุด แนวคิดของนักจิตวิทยากลุ่มนี้ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวอย่างมากในวงการจิตวิทยา เพราะได้เสนอภาพหรือความคิดเห็นที่เกี่ยวกับมนุษย์ แตกต่างไปจากความคิดของนักทฤษฎีบุคลิกภาพที่ผ่านมา [๖] ทฤษฎีจิตวิทยามานุษยนิยมมีรากฐานแนวคิดมาจากนักปรัชญา ตะวันตกกลุ่มอัตถิภาวนิยม (Existentialists) ซึ่งกล่าวถึง มนุษย์ในแง่ของความเป็นเอกัตบุคคลและความคงอยู่ โดยเน้นการรับผิดชอบต่อตนเอง นักปรัชญากลุ่มนี้เห็นว่ามนุษย์เป็นผู้มีสำนึกในตนเองตลอดเวลาและมีอิสระที่จะเป็นในสิ่งที่ตนต้องการ แนวคิดสำคัญที่สุดซึ่งทฤษฎีนี้นำมาจากนักปรัชญากลุ่มนี้คือ มนุษย์เป็นผู้ไม่อยู่นิ่ง ทั้งนี้เนื่องจากมนุษย์ตระหนักในความรับผิดชอบและพยายามค้นหาศักยภาพเพื่อกระทำในสิ่งที่ตนสามารถ ให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ [๗] ผู้ก่อตั้งและได้ชื่อว่าเป็นบิดาทฤษฎีจิตวิทยามานุษยนิยม คือ อับราฮัม เอช มาสโลว์ (Abraham H. Maslow) (ค.ศ. ๑๙๐๘-๑๙๗๐) เขาได้วิจารณ์แนวคิดของนักจิตวิทยากลุ่มจิตวิเคราะห์และพฤติกรรมนิยมว่า เป็นทุนนิยม มองในแง่ลบ และจำกัดแนวคิดเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ [๘] มาสโลว์ จึงเสนอทฤษฎีนี้ขึ้นเพื่อศึกษามนุษย์อย่างเป็นองค์รวมโดยเน้นการศึกษามนุษย์ในด้านบวกมากกว่าแนวคิดอื่น มนุษย์ในทฤษฎีนี้มีฐานะเป็นมนุษย์มากกว่าเป็นเพียงสิ่งที่ถูกศึกษา ทฤษฎีนี้จึงให้ความสำคัญกับมนุษย์คล้ายแนวคิดของศาสนา

ส่วนนักปราชญ์หรือนักวิชาการทางพุทธศาสนาในสังคมไทยปัจจุบัน พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ถือได้ว่าเป็นหนึ่งในพระภิกษุนักวิชาการคนสำคัญที่ได้รับการยกย่องและเป็นที่ยอมรับทั้งในและต่างประเทศว่าเป็นผู้ทรงความรู้ที่สุดท่านหนึ่ง ท่านเป็นผู้แตกฉานในคัมภีร์ของพุทธศาสนาโดยเฉพาะพระไตรปิฎกซึ่งถือว่าเป็นคัมภีร์ที่สำคัญที่สุดของพุทธศาสนาเถรวาท แนวคิดของท่านค่อนข้างมีอิทธิพลต่อวงการวิชาการทางพุทธศาสนาอยู่มาก ท่านเคยได้รับเชิญให้ไปบรรยายความรู้เกี่ยวกับพุทธศาสนาที่สถาบันต่าง ๆ ทั้งในประเทศและ

ต่างประเทศ ทั้งยังเคยได้รับปริญญาดุษฎีบัณฑิตและรางวัลต่างๆ ด้านพุทธศาสนา ปัจจุบัน ท่านดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดญาณเวศกวัน จ.นครปฐม และแม้ว่าพระธรรมปิฎกจะมีจุดยืนอยู่บนหลักคำสอนของพุทธศาสนา ซึ่งโดยทั่วไปแล้วจะมีอุดมการณ์สูงสุดคือการเข้าถึงความเป็นพระอรหันต์ซึ่งเป็นพระอริยบุคคลขั้นสูงสุดซึ่งถือว่าเป็นอุดมคติ แต่พระธรรมปิฎกกลับค่อนข้างให้ความสำคัญแก่พระโสดาบันซึ่งเป็นอริย-บุคคลขั้นแรก แนวคิดนี้เห็นได้ชัดจากงานเขียนของท่านโดยเฉพาะพุทธธรรม ซึ่งถือว่าเป็นคัมภีร์ทางพุทธศาสนาร่วมสมัยที่สำคัญที่สุดเล่มหนึ่ง

แนวคิดเรื่องมนุษย์ของจิตวิทยามานุษยนิยมและพุทธศาสนามีความคล้ายคลึงกันอย่างน่าสนใจ โดยเฉพาะแนวคิดเรื่องมนุษย์ที่ได้รับการพัฒนาแล้วโดยในที่นี้จะใช้คำว่า "พัฒนมนุษย์" (Developed Human) โดยนิยามความหมายของคำนี้ตามทัศนะจิตวิทยาของมาสโลว์ว่าหมายถึง "ผู้ที่เข้าถึงการรู้จักตนเองอย่างแท้จริง" (Self-Actualizer) ส่วนทัศนะของพุทธศาสนาของพระธรรมปิฎกนั้นหมายถึง "ผู้ที่ถึงกระแสนิพพานเป็นครั้งแรก" หรือที่เรียกว่า โสดาบันบุคคล (Stream-Enterer) [๙] บทความนี้ มุ่งศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องมนุษย์ระหว่างจิตวิทยาและพุทธศาสนา โดยศึกษาเฉพาะแนวคิดของจิตวิทยามานุษยนิยมตามทัศนะของอับราฮัม เอช. มาสโลว์ (Abraham H. Maslow) เปรียบเทียบกับแนวคิดของพุทธศาสนาเถรวาทตามทัศนะของพระธรรมปิฎก โดยเริ่มศึกษาจากธรรมชาติของมนุษย์, กระบวนการพัฒนามนุษย์ และคุณลักษณะของ "พัฒนมนุษย์" โดยจะยกแนวคิดของจิตวิทยาขึ้นเป็นตัวตั้ง จากนั้นจึงนำแนวคิดของพุทธศาสนามาเปรียบเทียบตามลำดับ

ธรรมชาติของมนุษย์

ธรรมชาติของมนุษย์ประกอบด้วยร่างกายและจิตใจ ทั้งจิตวิทยาและพุทธศาสนาต่างก็เน้นหรือให้ความสำคัญต่อการศึกษาจิตเป็นหลัก เพราะเป็นส่วนที่ควบคุมพฤติกรรมหรือการกระทำของมนุษย์ เมื่อกล่าวถึงธรรมชาติของมนุษย์ ทฤษฎีจิตวิทยามานุษยนิยมมีแนวคิดเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ ดังนี้ [๑๐]

๑. *ธรรมชาติภายในของมนุษย์* (Man's Inner Nature) แนวคิดของทฤษฎีบุคลิกภาพเช่นจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์ (Freud) เห็นว่า ธรรมชาติของมนุษย์มีความชั่วร้ายเป็นพื้นฐานและจะมีความดีบ้างก็เพียงเล็กน้อย แต่แนวคิดของจิตวิทยามานุษยนิยมของมาสโลว์เห็นว่า แท้จริงแล้วมนุษย์เป็นคนดีหรืออย่างน้อยที่สุดก็มีทั้งดีและเลวพอๆ กัน ส่วนความชั่วร้าย การทำลาย และแรงผลักดันที่รุนแรงในตัวมนุษย์ จะเกิดจากสิ่งแวดล้อมที่ชั่วร้ายมากกว่าที่จะเกิดจากสันดานของมนุษย์

๒. ศักยภาพในการสร้างสรรค์ของมนุษย์ (Human Creative Potential) ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า ทฤษฎีของมาสโลว์ให้ความสำคัญแก่มนุษย์โดยส่วนหนึ่งเพราะเชื่อว่ามนุษย์มีการสร้างสรรค์เป็นศักยภาพซึ่งเป็นสิ่งที่ติดตัวมาแต่กำเนิด การสร้างสรรค์เป็นคุณลักษณะทั่วๆ ไปของมนุษย์ซึ่งไม่ใช่ความสามารถพิเศษ เพราะความสามารถพิเศษจะมีเฉพาะบางคนเท่านั้นซึ่งแสดงออกเป็นผลงานที่มีคนเป็นจำนวนน้อยที่ทำได้

นอกจากนี้ จิตวิทยามานุษยนิยมยังแตกต่างจากทฤษฎีบุคลิกภาพอื่นๆ ในด้านแนวทางการศึกษา โดยจะเน้นการศึกษามนุษย์อย่างเป็นองค์รวมและให้ความสำคัญแก่จิตใจที่สมบูรณ์ มาสโลว์เห็นว่า การศึกษาวิเคราะห์ส่วนย่อยของมนุษย์โดยไม่คำนึงถึงบุคคลโดยส่วนรวมและขาดการระลึกถึงธรรมชาติของมนุษย์อุปมาเสมือนการศึกษาต้นไม้โดยไม่มีความรู้เรื่องป่าเลย เขาได้กล่าวถึงทฤษฎีบุคลิกภาพที่ดีว่าควรมีลักษณะดังนี้ คือ ต้องไม่กล่าวถึงความต้องการของมนุษย์เฉพาะในเรื่องท้อง ปาก หรือความต้องการทางเพศ แต่จะต้องกล่าวถึงความต้องการทั้งหมดของตัวบุคคล [๑๑]

ส่วนการให้ความสำคัญแก่จิตใจที่สมบูรณ์นั้น เกิดจากการที่มาสโลว์เห็นว่า ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์หมกมุ่นในการศึกษาโรคประสาทและโรคจิตมากเกินไป

เป็นการมองคนในด้านเดียว คือเฉพาะด้านที่ผิดปกติ หรือความเจ็บป่วยของพฤติกรรมมนุษย์ ทำให้ขาดความเข้าใจมนุษย์ที่แท้จริง เขาเชื่อว่า เราจะไม่สามารถเข้าใจความเจ็บป่วยทางจิตใจได้จนกว่าจะเข้าใจสภาพจิตใจที่มีความสมบูรณ์ มาสโลว์จึงหันมาให้ความสนใจกับธรรมชาติที่ดีงามของบุคคล ซึ่งการเข้าใจสภาพดังกล่าวจะต้องศึกษากับคนปกติมากกว่าจะศึกษาจากผู้ที่มีความเจ็บป่วยทางจิตใจ [๑๒]

มาสโลว์ยังเห็นว่าผลการวิจัยพฤติกรรมของสัตว์ไม่มีความสัมพันธ์กับมนุษย์ (Irrelevance of Animal Research) โดยทั่วไปนักจิตวิทยากลุ่มพฤติกรรมนิยมจะให้ความสำคัญต่อพฤติกรรมของมนุษย์ว่ามีความสัมพันธ์กับสัตว์ แต่นักจิตวิทยามานุษยนิยมเห็นว่ามนุษย์มีความแตกต่างจากสัตว์มากทั้งทางร่างกายและจิตใจ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สัตว์ไม่มีหรือไม่เข้าใจในสิ่งที่เป็นนามธรรม เช่น ความคิด ค่านิยม ความอาย อารมณ์ขัน ความกล้าหาญ ความรัก ศิลปะ ความอิจฉาริษยา และที่สำคัญคือ สัตว์ไม่สามารถสร้างสรรค์ผลงานด้านการประพันธ์ ดนตรี วิทยาศาสตร์ และงานอื่น ๆ ซึ่งเกิดจากผลงานของสมองและจิตใจได้เลย [๑๓]

ส่วนทัศนะของพุทธศาสนาในเรื่องธรรมชาติของมนุษย์ มนุษย์คือการประกอบกันขึ้นของขันธ์ ๕ หรือนามรูป เป็นธรรมชาติที่ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ความเปลี่ยนแปลงเสมอ, ทุกขัง ความทนอยู่ไม่ได้ และอนัตตา ความไม่มีตัวตน มนุษย์ยังมีอิสระและเป็นเจ้าของเจตจำนงหรือเจตนาในการกระทำ ๓ ทาง ได้แก่ การคิด การพูด และการแสดงออกทางกาย [๑๔] โดยทั่วไป พุทธศาสนาเห็นว่าธรรมชาติของมนุษย์นั้นดี แต่ที่แสดงออกในทางเลวร้ายเป็นเพราะอำนาจของกิเลสซึ่งเป็นธรรมชาติฝ่ายต่ำ ดังพุทธวจนะที่ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผ่องใส ก็แต่ว่าจิตนั้นแลเศร้าหมอง เพราะอุปกิเลสที่จรมา, ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผ่องใส ก็แต่ว่าจิตนั้นแล หลุดพ้นได้จากอุปกิเลสที่จรมา" [๑๕] พุทธศาสนายังมีทัศนะว่า มนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตที่สามารถพัฒนาได้ ข้อนี้พระธรรมปิฎกได้แสดงไว้ดังนี้ "คนนี้เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนได้ ฝึกฝนได้ตั้งแต่ยังมีสัญชาตญาณป่าเถื่อนไปจนกระทั่งสูงสุดเป็นพระพุทธเจ้า...เป็นอันว่าพระพุทธศาสนานี้สรรเสริญการฝึกตน และถ้าเราเทียบศัพท์ปัจจุบันก็เรียกว่า มนุษย์มีศักยภาพ" [๑๖]

เมื่อเปรียบเทียบทั้งสองแนวคิดนี้ จะเห็นได้ว่าจิตวิทยามานุษยนิยมมีแนวคิดที่คล้ายคลึงกับพุทธศาสนาทั้งในเรื่องธรรมชาติและศักยภาพของมนุษย์คือ ธรรมชาติของมนุษย์เดิมนั้นดีและมนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตที่มีศักยภาพ แต่ทั้งสองมติก็ยอมรับว่า มนุษย์มีธรรมชาติที่ชั่วร้ายอยู่เช่นกัน โดยจิตวิทยาอธิบายว่าเกิดจากสิ่งแวดล้อมเป็นหลัก ในขณะที่พุทธศาสนาอธิบายว่าเป็นการแสดงออกของกิเลสซึ่งเป็นอำนาจฝ่ายต่ำที่อยู่ในตัวมนุษย์ จิตวิทยาจึงเน้นการปรับแต่งสิ่งแวดล้อมให้สอดคล้องกับทิศทางของพฤติกรรมมนุษย์ ในขณะที่พุทธศาสนาเน้นการปฏิบัติเพื่อชำระจิตซึ่งเป็นส่วนที่ควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์โดยตรง

นอกจากนี้ พุทธศาสนายังมีความเห็นสอดคล้องกับจิตวิทยาเรื่องการศึกษามนุษย์อย่างเป็นองค์รวม เพราะแม้ว่าตามโครงสร้างของพุทธ มนุษย์สามารถแบ่งย่อยออกเป็น ๕ ส่วนหรือขันธ์ ๕ แต่ความเป็นจริงแล้วเราไม่สามารถแบ่งแยกสิ่งเหล่านี้ออกจากกันได้ ข้อนี้พระธรรมปิฎกได้แสดงไว้ว่า "ขันธ์ทั้ง ๕ อาศัยซึ่งกันและกัน รูปขันธ์เป็นส่วนกาย นามขันธ์ทั้ง ๔ เป็นส่วนใจ มีทั้งกายและใจจึงเป็นชีวิต กายกับใจทำหน้าที่เป็นปกติและประสานสอดคล้องกัน ชีวิตจึงจะดำรงอยู่ได้ด้วยดี" [๑๗] ส่วนการให้ความสำคัญแก่จิตใจที่สมบูรณ์ ถือว่าเป็นลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งของศาสนา คำสอนในศาสนาส่วนใหญ่รวมทั้งพุทธศาสนาจะมุ่งสอนมนุษย์ที่มีจิตใจปกติเท่านั้น ไม่ได้เน้นความสำคัญของมนุษย์ที่มีจิตใจผิดปกติหรือวิกลจริต เพราะกระบวนการทำงานของขันธ์ ๕ ของคนเหล่านี้มีความบกพร่อง เช่น ขาดสติ เป็นต้น

ส่วนการที่มาสโลว์ปฏิเสธความสัมพันธ์ระหว่างสัตว์กับมนุษย์โดยให้เหตุผลว่า สัตว์ไม่มีความเข้าใจในเรื่องนามธรรมนั้น ข้อนี้ทัศนะของพุทธศาสนาสามารถพิจารณาได้หลายแง่มุม หากพิจารณาตามโครงสร้างของชีวิต สัตว์ก็มีขันธ์ ๕ เช่นเดียวกับมนุษย์ แต่พุทธศาสนาไม่มีคำสอนที่อธิบายถึงการทำงานของขันธ์ ๕ ของสัตว์ไว้ชัดเจนเหมือนมนุษย์ จึงอาจมีคำถามที่ยังคงเป็นที่ถกเถียงกันได้ เช่น สัตว์มีกิเลสหรือเจตนาในการทำกรรมหรือไม่? แต่หากพิจารณาตามโครงสร้างทางจักรวาลของพุทธศาสนาจะพบว่า สัตว์จัดอยู่ในภพภูมิที่ต่างจากมนุษย์ ภพของมนุษย์จัดอยู่ในสุคติภูมิเป็นภพที่ประเสริฐ มีศักยภาพในการพัฒนาตนและสามารถบรรลุธรรมได้ การได้เกิดเป็นมนุษย์เป็นผลมาจากกรรมดี ส่วนสัตว์นั้นจัดอยู่ในภพของเดรัจฉาน เป็นทุคติภูมิ การได้เกิดเป็นสัตว์มักเป็นผลมาจากกรรมชั่ว และที่สำคัญสัตว์ไม่สามารถบรรลุธรรมได้ อย่างไรก็ตาม พุทธศาสนาดูจะให้ความเคารพต่อสัตว์ในฐานะที่เป็นสิ่งมีชีวิตมากกว่าจิตวิทยาซึ่งมีพื้นฐานมาจากปรัชญาหรือศาสนาตะวันตกที่มีแนวโน้มที่จะถือว่ามนุษย์เหนือกว่าสัตว์ บทสวดมนต์แผ่เมตตาของพุทธศาสนาเป็นตัวอย่างของแนวคิดนี้ค่อนข้างชัดเจน

กระบวนการพัฒนามนุษย์

ตามทฤษฎีจิตวิทยามานุษยนิยม มาสโลว์เห็นว่ามนุษย์เป็น "สัตว์ที่มีความต้องการ" (wanting animal) และมีความต้องการติดตัวมาแต่กำเนิด เป็นการยากที่มนุษย์จะเข้าถึงความพึงพอใจอย่างสมบูรณ์ การพัฒนามนุษย์ในทัศนะของมาสโลว์คือ การที่มนุษย์ได้รับความพึงพอใจจากความต้องการ [๑๕] ในระดับต่าง ๆ จากขั้นต่ำไปสู่ขั้นสูง เขาได้เสนอทฤษฎีแรงจูงใจโดยเรียงลำดับขั้นของความต้องการ ดังนี้ [๑๙]

๑. ความต้องการทางด้านร่างกาย (Physiological needs) ความต้องการในขั้นนี้ เป็นความต้องการขั้นพื้นฐานที่มีอำนาจมากที่สุดและเห็นได้ชัดที่สุดจากความต้องการทั้งหมด เป็นความต้องการที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต ได้แก่ ความต้องการด้านปัจจัย ๔ อากาศ การพักผ่อนนอนหลับ ความต้องการทางเพศ ตลอดจนความต้องการที่จะถูกกระตุ้นอวัยวะรับสัมผัส แรงขับของร่างกายเหล่านี้จะเกี่ยวข้องโดยตรงกับความอยู่รอดของร่างกายและอินทรีย์ หากความต้องการในขั้นนี้ได้รับการตอบสนองแล้ว จะกระตุ้นให้เกิดความต้องการในขั้นที่สูงกว่า แต่ถ้าบุคคลประสบความล้มเหลวในการสนองความต้องการพื้นฐานนี้แล้ว ก็จะไม่ได้รับการกระตุ้นให้เกิดความต้องการในระดับที่สูงขึ้นต่อไป

๒. ความต้องการความปลอดภัย (Safety needs) หรือความรู้สึกมั่นคง (Security needs) ความต้องการขั้นนี้สังเกตได้ง่ายในทารกและเด็กเล็ก เพราะวัยนี้เป็นวัยที่ต้องการความช่วยเหลือและต้องพึ่งพาอาศัยผู้อื่น ในวัยผู้ใหญ่ความต้องการขั้นนี้จะยังมีอิทธิพลต่อบุคคล โดยเฉพาะคนที่ทำงานในฐานะเป็นผู้คุ้มครองหรืองานที่เกี่ยวกับความปลอดภัย ความต้องการความปลอดภัยจะเกี่ยวข้องกับการเผชิญสิ่งต่าง ๆ เช่น สงคราม อาชญากรรม ภัยธรรมชาติ ความสับสนไม่เป็นระเบียบของสังคม เป็นต้น มาสโลว์ยังเห็นว่า ศาสนาและปรัชญาที่มนุษย์ยึดถือเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความรู้สึกมั่นคง เพราะทำให้บุคคลได้จัดระบบของตัวเองให้มีเหตุผลและวิถีทางที่ทำให้บุคคลรู้สึก 'ปลอดภัย' [๒๐]

๓. ความต้องการความรักและความเป็นเจ้าของ (Belongingness and love needs) ความต้องการขั้นนี้จะเกิดขึ้นเมื่อความต้องการด้านร่างกายและความปลอดภัยได้รับการตอบสนองแล้ว บุคคลต้องการความรักและความเป็นเจ้าของโดยการสร้างความสัมพันธ์กับผู้อื่น เช่น ความสัมพันธ์กับสมาชิกในครอบครัวหรือกลุ่มสังคม และจะรู้สึกเจ็บปวดมากเมื่อถูกทอดทิ้งหรือไม่ได้รับการยอมรับจากสังคมหรือแม้แต่กรณีที่จำนวนเพื่อนหรือสมาชิกในบ้านลดน้อยลงไป ผู้ที่ต้องไปอยู่ในสังคมใหม่จะเกิดความต้องการเป็นเจ้าของและจะแสวงหาการยอมรับจากสังคมใหม่อย่างยิ่ง การขาดสิ่งนี้ทำให้บุคคลเกิดความคับข้องใจและทำให้เกิดปัญหาปรับตัวไม่ได้ ส่ง

ผลเป็นความผิดปกติในพฤติกรรมหรือความเจ็บป่วยทางด้านจิตใจ

๔. ความต้องการได้รับความยกย่องนับถือ (Esteem needs) เมื่อบุคคลได้รับการตอบสนองเรื่องความรักแล้ว จะส่งผลให้ความต้องการในขั้นนี้เกิดขึ้นโดยแบ่งออกเป็น ๒ ลักษณะคือ

๔.๑ *ความต้องการนับถือตนเอง* (self-respect) คือ ความต้องการมีอำนาจ เชื่อมั่นในตนเอง มีความแข็งแรง มีความสามารถและผลสัมฤทธิ์ ไม่ต้องพึ่งพาอาศัยผู้อื่น และมีความเป็นอิสระ

๔.๒ *ความต้องการได้รับการยกย่องนับถือจากผู้อื่น* (esteem from others) คือ ความต้องการเกียรติยศชื่อเสียง ได้รับความสนใจ การยอมรับและยกย่อง มีสถานภาพทางสังคมและเป็นที่ชื่นชมยินดีทำให้รู้สึกว่าตนเองมีคุณค่า

ความพึงพอใจของความต้องการได้รับการยกย่องเป็นความรู้สึกและทัศนคติของความเชื่อมั่นในตนเอง รู้สึกว่าตนมีคุณค่าและมีชีวิตอยู่อย่างมีประโยชน์ เป็นบุคคลที่จำเป็นต่อโลก แต่ทั้งนี้ การยอมรับและยกย่องจะต้องเป็นไปอย่างจริงใจมากกว่าเป็นเพียงการประจบประแจง มาสโลว์ ยังเห็นว่า เป็นไปได้ที่บุคคลจะย้อนกลับจากระดับความต้องการในขั้นที่ ๔ กลับไปสู่ระดับที่ ๓ อีก หากความต้องการระดับขั้นที่ ๓ ซึ่งเคยได้รับถูกกระทบกระเทือนหรือสูญสลายไปอย่างทันที

๕. *ความต้องการที่จะเข้าใจตนเองอย่างแท้จริง* (Self-actualization needs) หากความต้องการในขั้นต้นได้รับการตอบสนองมาโดยลำดับทำให้เกิดความพึงพอใจอย่างมีประสิทธิภาพ ความต้องการเข้าใจตนเองอย่างแท้จริงก็จะเกิดขึ้น ความต้องการในขั้นนี้เป็นความปรารถนาในทุกสิ่งทุกอย่างซึ่งบุคคลสามารถจะได้รับอย่างเหมาะสม บุคคลผู้ซึ่งประสบผลสำเร็จในขั้นสูงสุดนี้จะใช้พลังอย่างเต็มที่ในสิ่งที่ท้าทายความสามารถและศักยภาพของเขา มีความกระตือรือร้นที่จะปรับปรุงตนเองเสมอ พลังแรงขับของเขาจะกระทำพฤติกรรมตรงกับความสามารถของตน กล่าวโดยสรุป การเข้าใจตนเองอย่างแท้จริงเป็นความต้องการอย่างหนึ่งของบุคคลที่จะบรรลุถึงจุดสูงสุดของศักยภาพที่มีในตนเอง

มาสโลว์เห็นว่า โดยปกติแล้วความต้องการที่อยู่ในขั้นต่ำจะต้องได้รับความพึงพอใจเสียก่อน บุคคลจึงจะสามารถผ่านไปสู่ความต้องการที่อยู่ในขั้นสูงขึ้นตามลำดับ อย่างไรก็ตาม หากความต้องการอย่างหนึ่งยังไม่ได้รับการตอบสนอง บุคคลก็จะอยู่ภายใต้ความต้องการนั้นตลอดไป [๒๑]

ตามทัศนะของมาสโลว์ สิ่งแวดล้อมสำคัญมากในความต้องการขั้นแรกๆ เช่น ความต้องการทางร่างกาย ความปลอดภัย ความรักและความเป็นเจ้าของ แต่เมื่อมาถึงความต้องการในขั้นสูง บุคคลจะอาศัยสิ่งแวดล้อมน้อยลงแต่จะใช้ประสบการณ์ภายในตนเพื่อชี้นำพฤติกรรม ความต้องการระดับสูงจึงถูกกำหนดโดยธรรมชาติภายในของมนุษย์ เช่น ความสามารถ ศักยภาพ และแรงกระตุ้นในทางสร้างสรรค์ เมื่อถึงระยะนี้บุคคลจะต้องการรางวัลหรือความเห็นชอบจากผู้อื่นน้อยลง แต่จะเป็นการเรียนรู้ด้วยตนเองโดยสมัครใจ สามารถหยั่งเห็นและเข้าใจตนเองและโลกอย่างแท้จริง ทำให้การดำเนินชีวิตเป็นไปอย่างราบรื่นและประสบความสำเร็จ [๒๒]

สำหรับทัศนะของพุทธศาสนา เมื่อกล่าวถึงการพัฒนามนุษย์โดยทั่วไปเรามักจะมุ่งการพัฒนาจิตใจโดยใช้ "หลักไตรสิกขา" คือ ศีล สมาธิ และปัญญา แต่เนื่องจากไตรสิกขาไม่มีการกล่าวถึงความต้องการทางกายภาพ หากนำมาเปรียบเทียบจะไม่ชัดเจน ในที่นี้จึงเสนอกระบวนการพัฒนามนุษย์โดยใช้ "หลักประโยชน์สุข" ซึ่งพระธรรมปิฎกได้แสดงไว้ถึงองค์ประกอบของชีวิตมนุษย์ที่สมบูรณ์ว่า ต้องประกอบด้วยประโยชน์สุขในระดับต่างๆ ที่สนองความต้องการทั้งกายและจิต โดยแบ่งออกเป็น ๓ ระดับคือ

ระดับที่ ๑ คือประโยชน์สุขในขั้นต้นที่คนทั่วไปปรารถนา เรียกว่า "ทิฏฐธัมมิกัตถะ" [๒๓] หมายถึง

ประโยชน์ในปัจจุบัน เป็นความต้องการทางกายภาพและโลกียสุขของบุคคล ได้แก่

๑.๑ มีสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรง เป็นอยู่สบาย

๑.๒ มีทรัพย์สินเงินทอง มีอาชีพมั่นคงสามารถพึ่งตนเองได้ในทางเศรษฐกิจ

๑.๓ มีความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนมนุษย์ หรือมีสถานะในสังคม มีชื่อเสียงเกียรติยศ การได้รับการยกย่องหรือเป็นที่ยอมรับของสังคม รวมทั้งความมีสหายมิตรบริวาร

๑.๔ มีครอบครัวที่ดีมีความสุข

ระดับที่ ๒ คือประโยชน์สุขในขั้นสูงขึ้นไป เป็นเรื่องของจิตใจหรือนามธรรม เรียกว่า "สัมปรายิกัตถะ" [๒๔] เน้นการสนองตอบความต้องการหรือประโยชน์สุขของบุคคลอื่น ได้แก่

๒.๑ ความมีจิตใจที่พัฒนาและเจริญด้วยคุณธรรม

๒.๒ ช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่น ทำประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์

๒.๓ ทำให้เกิดความนับถือยกย่องที่แท้จริงจากผู้อื่น

ระดับที่ ๓ คือประโยชน์สุขในระดับสูงสุดที่เป็นเรื่องของจิตใจหรือนามธรรม เป็นประโยชน์สุขที่อยู่เหนือโลกหรือที่เรียกว่า "ปรมัตถะ" สามารถเข้าถึงโดยการมีปัญญารู้เท่าทันความจริงของโลกและชีวิต [๒๕] เน้นความต้องการของจิตใจในระดับโลกุตตรสุข มุ่งความเป็นอิสระจากกระแสโลกหรือหมายถึงการเข้าถึงกระแสนิพพานนั่นเอง

จากที่ยกมาแสดงจะเห็นได้ว่า แนวคิดเรื่องกระบวนการพัฒนามนุษย์ของมาสโลว์มีความคล้ายคลึงกับแนวคิดของพระธรรมปิฎกบางประการ กล่าวคือเป็นกระบวนการที่ให้ความสำคัญแก่ความต้องการของมนุษย์ทั้งทางร่างกายและจิตใจและมีเป้าหมายสูงสุดคือการเข้าใจตนเองและโลกอย่างแท้จริง อย่างไรก็ตามทั้งสองมติก็ยังมีความแตกต่างในรายละเอียดรวมทั้งพื้นฐานทางความคิดด้วย เช่น ความต้องการทางด้านร่างกาย มาสโลว์เห็นว่า ความต้องการทางเพศเป็นความต้องการทางธรรมชาติอย่างหนึ่ง จำเป็นที่มนุษย์ต้องสนองตอบความต้องการนี้ แต่พุทธศาสนาเห็นว่าความต้องการทางเพศเป็นกามราคะ เป็นกิเลสซึ่งเป็นธรรมชาติฝ่ายต่ำ ควรลดละหรือกำจัดให้หมดไป ในหลักธรรมเรื่องสังโยชน์ กามราคะยังเป็น ๑ ใน ๑๐ ของสังโยชน์ที่ผูกมัดสัตว์ให้ติดอยู่ในวัฏสังสารอีกด้วย

ส่วนความต้องการความปลอดภัยของมาสโลว์เทียบได้กับหลักพุทธธรรมคือศีล เพราะการไม่เบียดเบียนกันย่อมนำมาซึ่งความรู้สึกปลอดภัย และแม้ว่าพระธรรมปิฎกจะมิได้แสดงเรื่องศีลไว้ชัดเจนในหลักประโยชน์สุข แต่ใน*พุทธธรรม*ท่านได้แสดงไว้ชัดเจนว่า "ศีลเป็นระเบียบว่าด้วยความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน...ศีลพื้นฐานหรือขั้นต้นที่สุดก็คือการไม่เบียดเบียนผู้อื่นไม่ว่าด้วยกายหรือวาจา...นิยมเรียกกันว่า ศีล ๕" [๒๖] จะเห็นได้ว่าแนวคิดเรื่องความต้องการความปลอดภัยของมาสโลว์ก็คือหลักปฏิบัติเรื่องศีลของพระธรรมปิฎกนั่นเอง นอกจากนี้เรายังสามารถอนุมานคำสอนเรื่องศีลจากหลักประโยชน์สุขในข้อที่กล่าวถึงการมีความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนมนุษย์และครอบครัว ซึ่งสามารถโยงไปสู่ความต้องการขั้นที่ ๓ ของมาสโลว์คือความต้องการความรักได้อีกด้วย

สำหรับความต้องการความเป็นเจ้าของนั้น ในทัศนะของพุทธศาสนาเห็นว่าเป็นอัตตวาทุปาทาน คือความเห็นว่าเป็นตัวตน เกิดความยึดมั่นว่า "นี่เรา" (อหังการ) "นี่ของเรา" (มมังการ) จัดเป็นตัณหาอย่างแรง เป็นความเห็นผิดที่เป็นรากฐานในการประกอบอกุศลกรรมจึงจำเป็นต้องขจัดให้หมดไป ส่วนเรื่องความต้องการนับถือตนเองนั้น พระธรรมปิฎกไม่ได้แสดงไว้โดยตรง แต่ที่แสดงชัดเจนและสอดคล้องกับจิตวิทยาของมาสโลว์คือ การได้รับการยอมรับจากผู้อื่นซึ่งจัดเป็นประโยชน์สุขในระดับสูง จุดนี้สามารถทำความเข้าใจได้ว่าการได้รับการยอมรับจากผู้อื่นย่อมทำให้เกิดการนับถือ

ตนเอง แต่ในทางกลับกัน ผู้ที่นับถือตนเองอาจไม่ได้รับการยอมรับจากผู้อื่นก็ได้ อย่างไรก็ตาม ความต้องการการยอมรับจากผู้อื่นอาจแสดงให้เห็นถึงความไม่มั่นใจในตนเองก็ได้ ในประเด็นสุดท้ายเรื่องความต้องการเข้าใจตนเองอย่างแท้จริงนั้น จะได้แสดงรายละเอียดในหัวข้อต่อไป

เมื่อกล่าวถึงความจำเป็นของความต้องการ ความต้องการ ๒ ขั้นแรกของมาสโลว์คือความต้องการทางด้านร่างกายและความปลอดภัย ถือว่าเป็นความต้องการสามัญของบรรดาสิ่งมีชีวิต ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของพระธรรมปิฎก ส่วนความต้องการในขั้นสูงบางอย่างของจิตวิทยาอาจไม่จำเป็นสำหรับแนวคิดของพุทธศาสนา เช่น ความต้องการความรัก ความเป็นเจ้าของ และการได้รับความนับถือยกย่อง เนื่องจากความต้องการดังกล่าว มีลักษณะที่เป็นไปเพื่อการเพิ่มพูนอัตตาอันเป็นการสวนกระแสกับแนวคิดเรื่องการปล่อยวางหรือลดละตัวตนซึ่งเป็นเป้าหมายของพุทธศาสนา

มาสโลว์ยังเชื่อว่า หากบุคคลไม่ได้รับการตอบสนองความต้องการที่อยู่ในขั้นต่ำจนเกิดความพอใจ บุคคลก็จะอยู่ภายใต้ความต้องการนั้นตลอดไป ส่วนพระธรรมปิฎกแสดงไว้ว่า ผู้ที่หวังประโยชน์สุขในขั้นสูงเช่น มีน้ำใจช่วยเหลือผู้อื่น แต่หากประโยชน์ในขั้นต้นยังบกพร่อง เช่น ยังขาดแคลนเงินทอง ก็ทำประโยชน์สุขได้น้อย ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีทั้ง ๒ ขั้น [๒๗] จะเห็นได้ว่า ทัศนะของมาสโลว์มีลักษณะเด็ดขาดตายตัวในขณะที่ทัศนะของพระธรรมปิฎกค่อนข้างยืดหยุ่นกว่า

คุณลักษณะของ "พัฒนมนุษย์"

"พัฒนมนุษย์" หมายถึง มนุษย์ที่ได้รับการพัฒนาแล้ว โดยเน้นการพัฒนาทางจิตใจหรือคุณสมบัติที่มีอยู่ภายใน และแสดงออกมาทางบุคลิกภาพเป็นพฤติกรรมรูปแบบต่าง ๆ โดยในที่นี้จะได้กล่าวถึงคุณลักษณะของผู้ที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริงเปรียบเทียบกับโสดาบันตามทัศนะของพระธรรมปิฎก

คุณลักษณะของผู้ที่เข้าใจตนเองอย่างแท้จริง

ตามทฤษฎีของมาสโลว์ มนุษย์ที่ได้รับการพัฒนาแล้วเรียกว่า "ผู้ที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริง" (Self-actualizer or Self-actualizing people) โดยมาสโลว์ได้ให้คุณลักษณะของบุคคลที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริงไว้ทั้งสิ้น ๑๕ ประการ [๒๘] เพื่อความชัดเจน ในที่นี้จะแบ่งออกเป็น ๔ ลักษณะใหญ่ ๆ คือ การตระหนักรู้, ความซื่อสัตย์, ความเป็นอิสระ และความไว้วางใจ [๒๙]

๑. *การตระหนักรู้* (Awareness) ผู้ที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริง จะมีความตระหนักในสิ่งต่าง ๆ ทั้งที่เป็นธรรมชาติภายในและภายนอก ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ได้แก่

๑.๑ มีความตระหนักรู้ความเป็นจริงอย่างถูกต้อง (efficient perception of reality) คือ มีความสามารถที่จะรับรู้เกี่ยวกับตนเอง ผู้อื่น และสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ได้ถูกต้องและตรงกับความเป็นจริง และสามารถจะมีสัมพันธ์กับสิ่งเหล่านั้นอย่างมีความสุขโดยไม่มองว่าความเป็นจริงเหล่านั้นเป็นปัญหากับตน เขาจะสามารถตัดสินผู้อื่นได้อย่างรวดเร็วในพฤติกรรมต่าง ๆ เช่น การเสแสร้ง ความไม่จริงใจ ฯลฯ บุคคลที่มีความสามารถรับรู้ความเป็นจริงอย่างถูกต้องจะเป็นคนที่มีสุขภาพจิตดี ไม่วิตกกังวลหรือมองโลกในแง่ร้ายและมีความสามารถอดทนต่อความผันแปร ไม่แน่นอนได้ง่ายกว่าคนอื่น ๆ

๑.๒ มีความรู้สึกชื่นชมยินดีอยู่เสมอ (continued freshness of appreciation) มาสโลว์พบว่า ผู้ที่มีสุขภาพจิตดีจะมีความชื่นชมในความเป็นอยู่ของตนโดยไม่รู้สึกเบื่อหน่ายหรือท้อแท้สิ้นหวัง เขาสามารถซาบซึ้งกับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติด้วยความรู้สึกสดชื่น เช่น ความงามของพระอาทิตย์ยามเช้าหรือความงามของดอกไม้ ทุกขณะของชีวิตเป็นสิ่งที่เร้าใจ เป็นการแสดงออกถึงการตระหนักถึงธรรมชาติของชีวิตที่เต็มไปด้วยความหมาย

๑.๓ มีความรู้สึกหยั่งถึงความลึกล้ำ (peak or mystic experiences) ความรู้สึกลึกล้ำหมายถึง ความรู้สึก

ว่าตัวเองผสมกลมกลืนไปกับธรรมชาติหรือโลก ซึ่งบางครั้งอาจทำให้ไม่รู้สึกถึงตัวตนทำให้บางครั้งดูเหมือนว่าเขาไม่ได้อยู่ในโลกของปัจจุบัน เพราะความรู้สึกว่าเป็นอิสระจากเวลาและสถานที่ (time and space) เช่น การแสดงออกถึงการหยั่งรู้และค้นพบสิ่งที่แอบแฝงลึกลับหรือสิ่งที่เป็นเรื่องทางศาสนา แต่มาสโลว์เน้นว่าประสบการณ์ในเรื่องเหล่านี้อาจไม่เกี่ยวข้องกับศาสนาก็ได้

๑.๔ มีความตระหนักในจริยธรรม (ethical awareness) เขาจะยึดในหลักศีลธรรมจริยธรรมอย่างมั่นคงในการกระทำทุกอย่างเพื่อให้บรรลุถึงเป้าสงค์ที่ดีงาม เขาสามารถแยกแยะความแตกต่างระหว่างความดีและความเลวได้อย่างชัดเจน ไม่มีความรู้สึกสับสนหรือความคิดขัดแย้งว่าสิ่งใดถูกหรือผิด นอกจากนี้ เขายังสามารถที่จะแยกความแตกต่างระหว่างสิ่งที่เขาพยายามค้นหากับวิธีการ (discrimination between means and ends) ที่จะนำไปสู่ความสำเร็จ และรู้สึกมีความสุขที่จะแสดงพฤติกรรมอันถูกต้องเหมาะสมอันจะนำไปสู่เป้าหมาย

๒. *ความซื่อสัตย์* (Honesty) ผู้ที่มีความเข้าใจตนเองจะมีความซื่อสัตย์ทั้งต่อตนเองและผู้อื่น ทั้งในด้านความรู้สึกภายในและการแสดงออก ได้แก่

๒.๑ มีอารมณ์ขันอย่างมีสติ (philosophical sense of humor) เขาจะมีอารมณ์ขันอย่างมีความคิด เช่น ไม่ขันในสิ่งที่โหดร้ายทารุณหรือสิ่งที่เป็นข้อบกพร่องหรือเป็นปมด้อยของคนอื่น และไม่สร้างสถานการณ์ขบขันที่จะทำให้ผู้อื่นอับอายหรือเจ็บปวด โดยในการแสดงอารมณ์นั้นมักจะใช้การยิ้มมากกว่าหัวเราะ

๒.๒ สนใจสังคม (social interest) เขาจะมีความสามารถที่จะอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างดี มีความปรารถนาที่จะช่วยเหลือผู้อื่น มีความรู้สึกเห็นอกเห็นใจและมีความรักในเพื่อนมนุษย์ฉันท์พี่น้อง (brotherly love) แม้ว่าบางครั้งเขาอาจจะแสดงออกถึงความโกรธ ความไม่อดทน หรือความรังเกียจ แต่โดยทั่วไปแล้วเขาจะมีความรู้สึกถึงความเป็นหนึ่งเดียว ความเห็นอกเห็นใจและความรักต่อเพื่อนมนุษย์โดยไม่จำกัดเชื้อชาติ

๒.๓ สร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล (interpersonal relations) บุคคลที่มีความเข้าใจตนเองมีแนวโน้มที่จะสร้างความสัมพันธ์กับผู้อื่นที่ลึกซึ้งและสนิทสนมเพียง ๒-๓ คน เขาไม่ต้องการเพื่อนมากแต่ต้องการเพื่อนแท้ซึ่งมักจะมีลักษณะหรือความสามารถพิเศษคล้ายคลึงกัน ส่วนใหญ่บุคคลเหล่านี้จะมีความรู้สึกอ่อนโยนกับเด็กและมักจะทำให้เด็กเกิดความไว้วางใจได้ง่าย เขาเป็นคนที่มีเมตตากรุณา และจะแสดงความรู้สึกไม่พอใจอย่างเปิดเผยกับคนที่หลอกลวงหรือไม่จริงใจ เป็นการแสดงออกถึงความซื่อสัตย์ของความรู้สึกภายในตน

๒.๔ มีความเป็นประชาธิปไตย (democratic character structure) เขาจะเป็นผู้ที่มีค่านิยมเรื่องความเป็นประชาธิปไตยอย่างแท้จริง มีความเคารพต่อผู้อื่นไม่มีอคติ เต็มใจที่จะเรียนรู้จากบุคคลใดก็ได้ที่มีความสามารถจะเป็นครูเขา มาสโลว์ยังพบว่า ผู้ที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริง จะไม่แบ่งแยกว่า มนุษย์ไม่เท่าเทียมกัน

๓. *ความเป็นอิสระ* (Freedom) ผู้ที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริง จะมีความเป็นอิสระสูง ไม่ยึดติดในสภาวะแวดล้อม เขามีอิสระในการเป็นตัวของตัวเอง, มีอิสระในการสร้างสรรค์ และอิสระในการแสดงออกอย่างเป็นธรรมชาติ ได้แก่

๓.๑ มีความสันโดษ ต้องการความเป็นส่วนตัว (detachment : need for privacy) ผู้ที่เข้าใจตนเองอย่างแท้จริงมักจะชอบแยกตัวและสามารถมีความสุขในการอยู่คนเดียว เขาจะเป็นผู้ที่ไม่สร้างความผูกพันหรือพึ่งพาอาศัยผู้อื่นมากนัก ลักษณะเช่นนี้อาจทำให้ผู้อื่นมองว่า เป็นคนไว้ตัว หยิ่ง ทำตัวห่างเหินและเย็นชา ทั้งนี้เนื่องจากเขาเชื่อมั่นในความสมบูรณ์ภายในตัวเองและไม่รู้สึกเดือดร้อนที่จะต้องพึ่งพาอาศัยผู้อื่น

๓.๒ เป็นตัวของตัวเอง มีอิสระจากวัฒนธรรม

และสิ่งแวดล้อม (autonomy : independence of culture and environment) บุคคลที่มีสุขภาพจิตดีย่อมต้องการปกครองตนเองและความเป็นอิสระ เนื่องจากเขาเชื่อมั่นในศักยภาพของตนที่มีต่อความเจริญเติบโตและพัฒนาการ เขาจะเป็นผู้ที่มีความเชื่อมั่น รับผิดชอบและวินัยในตนเองที่จะกำหนดวิถีชีวิตของตน จึงไม่สร้างเงื่อนไขให้ความพึงพอใจของตนเองขึ้นอยู่กับวัตถุและสิ่งแวดล้อมของสังคม และไม่เรียกร้องจากสิ่งแวดล้อมที่จะทำให้เกิดการเรียนรู้ เขาจะให้ความสำคัญน้อยมากในเรื่องความมีหน้ามีตา ชื่อเสียงเกียรติยศ หรือการเป็นที่รู้จักของคนทั่วไป แต่จะให้ความสำคัญในเรื่องการพัฒนาตนเองและการเจริญเติบโตของจิตใจ นอกจากนี้ มาสโลว์ยังพบว่า ผู้ที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริงจะมีเจตจำนงเสรี (free will) มากกว่าคนทั่วไป [๓๐]

๓.๓ มีความสามารถในการสร้างสรรค์ (creativeness) มาสโลว์พบว่า ผู้ที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริงจะมีแรงจูงใจและความสามารถในการสร้างสรรค์มากกว่าคนทั่วไป โดยจะแสดงออกในการดำเนินชีวิตประจำและแสดงออกทางบุคลิกภาพหรือในผลงานต่าง ๆ เช่น บทกวี ศิลปะ ดนตรี ผลงานทางวิทยาศาสตร์ เป็นต้น

๓.๔ มีความคล่องตัว เรียบง่าย และเป็นธรรมชาติโดยไม่เสแสร้ง (spontaneity, simplicity, naturalness) ผู้ที่มีความเข้าใจตนเองจะแสดงให้เห็นถึงความคล่องตัวและไม่มีการแสร้งทำ เป็นการแสดงออกถึงชีวิตภายในที่เป็นตัวของตัวเองซึ่งบางครั้งอาจเป็นพฤติกรรม

๔. *ความไว้วาง* (Trust) ผู้ที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริงจะมีความไว้วางใจในตนเอง ในภารกิจของชีวิต ในผู้อื่น และในธรรมชาติ ได้แก่

๔.๑ ใช้ปัญหาเป็นศูนย์กลาง (problem centering) เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น เขาจะไม่ยึดตนเองเป็นศูนย์กลางหรือเอาแต่ใจในการแก้ปัญหาเหล่านั้น แต่จะแก้ปัญหาให้ตรงสาเหตุโดยไม่เข้าข้างตนเอง เป็นการแสดงออกถึงความไว้วางใจในข้อเท็จจริงและความถูกต้อง นอกจากนี้เขาจะมีหลักในการทำงานว่า มีชีวิตอยู่เพื่องานมากกว่าที่จะทำงานเพื่อให้มีชีวิต คือมีแนวโน้มที่จะอุทิศตนเองในการปฏิบัติหน้าที่อย่างเต็มความสามารถ

๔.๒ ยอมรับตนเอง ผู้อื่นและธรรมชาติ (acceptance of self, others and nature) บุคคลที่มีสุขภาพจิตดีจะมีความรู้สึกยกย่องนับถือตนเองและผู้อื่นอย่างไม่มากไปจนเกินความจริง และมีความอดทนในข้อบกพร่อง ความผิดหวัง ความอ่อนแอของตน มีอิสระจากการถูกครอบงำจากความรู้สึกผิด อาย ความท้อแท้ใจหรือความวิตกกังวล ส่วนการยอมรับธรรมชาติหมายถึง ยอมรับในสภาพของธรรมชาติอย่างที่มันเป็นจริงเช่น น้ำย่อมทำให้เปียก ต้นไม้ใบไม้ย่อมมีสีเขียว เป็นต้น การยอมรับเป็นการแสดงออกถึงความไว้วางใจประการหนึ่ง

๔.๓ ต่อต้านวัฒนธรรมภายนอกที่ขัดแย้งกับวัฒนธรรมภายในตน (resistance to enculturation) บุคคลที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริง จะมีความพร้อมที่จะเผชิญกับวัฒนธรรมหรือประสบการณ์ใหม่ ๆ จากสิ่งแวดล้อมของเขา และสามารถที่จะบูรณาการประสบการณ์ใหม่ให้สอดคล้องกับตน หรืออาจจะรับวัฒนธรรมใหม่ ๆ เพื่อนำมาพัฒนาและปรับปรุงให้สังคมดีขึ้น อย่างไรก็ตาม เขาอาจจะมีความรู้สึกส่วนตัวที่ไม่ตรงกับปทัสฐานทางวัฒนธรรมโดยอาจมีความพอใจที่จะทำพฤติกรรมบางอย่างซึ่งขัดแย้งกับความคิดเห็นของคนส่วนใหญ่ แต่มิได้หมายความว่า การกระทำของเขาจะขัดต่อขนบธรรมเนียมประเพณีหรือไม่มีขอบเขตจำกัดในพฤติกรรมนั้น ๆ แท้จริงแล้วเขายังมีข้อจำกัดที่จะอยู่ในกฎเกณฑ์แต่จะมีค่านิยมของตนเองที่จะเลือกประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่ตนพอใจ

มาสโลว์เชื่อว่า การพัฒนาตนเพื่อไปสู่ความต้องการขั้นสูงสุดคือ การเข้าใจตนเองอย่างแท้จริง สามารถเกิดขึ้นได้กับบุคคลทุกคนโดยไม่จำเป็นจะต้องมีสติปัญญาเฉลียวฉลาด แม้จะเป็นความจริงว่า สติปัญญามีส่วนช่วยในการพัฒนาแต่ก็มิใช่องค์ประกอบที่สำคัญ อย่างไร

ก็ตาม บุคคลที่พัฒนาตนจนสามารถเข้าใจตนเองอย่างแท้จริงอาจไม่สมบูรณ์แบบทุกอย่าง เขายังเป็นบุคคลธรรมดาที่ยังมีความรู้สึกนึกคิดในทางลบอยู่บ้างเช่น รู้สึกเสียใจ โกรธ กลัว ระแวงสงสัย หรือความรู้สึกอ่อนไหวที่อาจทำให้เกิดความเบื่อหน่าย เห็นแก่ตัว ใจน้อย หรือเคร้าซึม แต่เขาสามารถระงับและขจัดอารมณ์ต่าง ๆ เหล่านี้ได้อย่างดีไม่ให้แสดงออกมาอย่างไม่สมเหตุสมผล ดังนั้น ผู้ที่เข้าใจตนเองอย่างแท้จริงจึงไม่ใช่บุคคลที่มีความสุขสมบูรณ์ในชีวิต หรือประสบความสำเร็จในความปรารถนาทุกอย่าง หรือมีความสามารถปรับตัวได้ดียิ่ง แต่สิ่งสำคัญของบุคคลเหล่านี้คือ มีความเข้าใจตนเอง เข้าใจโลก และสิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นเครื่องมือที่จะชี้นำการดำเนินชีวิตของตนให้ประสบความสุขและความสำเร็จได้ดีกว่าคนอื่น ๆ ลักษณะของผู้ที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริงคือ มองโลกในแง่ดีและมีความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ [๓๑]

สำหรับทัศนะเรื่อง "พัฒนมนุษย์" จากจุดยืนทางพุทธศาสนาของพระธรรมปิฎกเห็นว่าการที่มนุษย์ตั้งเป้าหมายชีวิต โดยให้ความสำคัญเฉพาะความเป็นอรหันต์นั้น เป็นสิ่งที่ไกลตัวและเป็นไปได้ยากสำหรับความเข้าใจและความรู้สึกของคนทั่วไปในสมัยปัจจุบัน ท่านจึงเห็นว่าควรที่เราจะหันมาสนใจภูมิธรรมหรือภาวะของอริยบุคคลขั้นต้นคือ โสดาบัน เพราะเป็นเรื่องไม่ห่างไกล ไม่น่ากลัว แต่กลับน่าชื่นชมเป็นอย่างยิ่ง [๓๒] โดยท่านใช้คำเรียกว่า "อารยชน" หมายถึง ชนผู้เจริญ แต่ในที่นี้จะใช้คำว่า "พัฒนมนุษย์" หมายถึง มนุษย์ที่ได้รับการพัฒนาแล้ว ซึ่งมีความหมายใกล้เคียงกัน

ใน*พุทธธรรม* พระธรรมปิฎก ได้แสดงคุณสมบัติหรือคุณลักษณะของโสดาบันโดยแบ่งเป็นคุณสมบัติฝ่ายมีและคุณสมบัติฝ่ายหมดหรือฝ่ายละ โดยมีการยกข้อความหรืออ้างอิงจากพระไตรปิฎก แต่ในตอนท้ายมีการสรุปตามทัศนะของท่านด้วยซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

คุณลักษณะของโสดาบัน

๑. คุณสมบัติฝ่ายมี [๓๓]

๑.๑ ด้านศรัทธา มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยอย่างมั่นคงด้วยปัญญาที่เกิดจากญาณ คือความรู้ความเข้าใจ มีความเชื่อมั่นในความจริงความดีงาม และกฎธรรมดาแห่งเหตุและผล มั่นใจในปัญญาของมนุษย์ที่จะดับทุกข์หรือแก้ไขปัญหาได้ตามทางแห่งเหตุผล และเชื่อในสังคมที่ดีงามของมนุษย์ซึ่งจะเจริญได้ตามแนวทางเช่นนั้น ทำให้มนุษย์สร้างสังคมที่ดีงามอันดำรงอยู่โดยธรรมได้

๑.๒ ด้านศีล มีความประพฤติทั้งกาย วาจา และการเลี้ยงชีพสุจริต มีศีลที่เป็นไทคือ เป็นอิสระ ไม่เป็นทาสของตัณหาคือมิได้หวังผลตอบแทนจากการรักษาศีล เช่น โลกียสุข ประพฤติตรงกับหลักการของความดีงาม รู้จักบังคับควบคุมตนเอง มีพฤติกรรมหรือความเป็นอยู่และความสัมพันธ์กับผู้อื่นอย่างเหมาะสมพอดีที่จะเกื้อกูลคุณธรรมของตน และความสันติสุขในสังคม กล่าวโดยสรุปคือ เป็นผู้มีศีล ๕ บริบูรณ์นั่นเอง

๑.๓ ด้านสุตะ เป็นผู้เรียนรู้อริยธรรมหรือหลักความจริงความดีงามแห่งชีวิต

๑.๔ ด้านจาคะ อยู่ครองเรือนด้วยใจที่ปราศจากความตระหนี่ ความสละที่ทำให้ไม่ตัดสินหรือคิดการต่าง ๆ เข้าข้างตนเอง ทำให้พร้อมที่จะเอื้อเฟื้อเกื้อกูลแก่ผู้อื่น

๑.๕ ด้านปัญญา รู้ชัดในอริยสัจ ๔ เห็นปฏิจจสมุปบาท เข้าใจไตรลักษณ์เป็นอย่างดี เรียกได้ว่า เป็นผู้รู้จักโลกอย่างแท้จริง ตระหนักเท่าทันถึงความจริงของสิ่งทั้งหลายที่เป็นไปตามกฎธรรมดา ทำให้วางใจวางท่าทีต่อสิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้อง มีจิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ สามารถแก้ปัญหาชีวิตและดำเนินชีวิตอย่างเป็นปกติสุข

๑.๖ ด้านสังคม เป็นผู้ปฏิบัติตามหลักธรรมสำหรับสร้างความสามัคคีและเอกภาพของหมู่ชนที่เรียกว่า "สาราณียธรรม" ได้บริบูรณ์ มี ๖ อย่างคือ

๑.๖.๑ *เมตตากายกรรม* แสดงออกทางกายด้วยเมตตา เช่น ช่วยเหลือกัน มีกิริยาสุภาพ เคารพนับถือกัน

๑.๖.๒ *เมตตาวจีกรรม* แสดงออกทางวาจาด้วยเมตตา เช่น กล่าววาจาสุภาพต่อกัน แนะนำตักเตือนกันด้วยความหวังดี

๑.๖.๓ *เมตตามโนกรรม* คิดด้วยเมตตา เช่น มองผู้อื่นในแง่ดี คิดทำประโยชน์กัน ยิ้มแย้มแจ่มใส

๑.๖.๔ *สาธารณโภคี* แบ่งปันลาภอันชอบธรรมเฉลี่ยเจือจานให้ได้มีส่วนร่วมทั่วกัน

๑.๖.๕ *สีลสามัญญตา* มีความประพฤติสุจริตเสมอกับผู้อื่น ไม่ทำตนให้เป็นที่รังเกียจของหมู่คณะ

๑.๖.๖ *ทิฏฐิสามัญญตา* มีความเห็นชอบร่วมกับเพื่อนร่วมหมู่ในทางเจริญ ซึ่งนำไปสู่การกำจัดทุกข์

๑.๗ ด้านความสุข เริ่มรู้จักโลกุตตรสุขหรือสุขเหนือโลกที่ประณีตลึกซึ้ง ซึ่งไม่ต้องอาศัยอามิสหรือวัตถุสิ่งของ

๒. คุณสมบัติฝ่ายหมด หรือฝ่ายละ [๙]

๒.๑ *ละสังโยชน์หรือกิเลสที่ผูกมัดใจได้* ๓ อย่าง คือ

๒.๑.๑ *สักกายทิฏฐิ* คือ ความเห็นผิดว่าเป็นตัวของตน ติดสมมติเหนียวแน่น ทำให้เห็นแก่ตัวอย่างหยาบและเกิดความกระทบกระทั่งมีทุกข์ได้แรง ๆ

๒.๑.๒ *วิจิกิจฉา* คือ ความสงสัยไม่แน่ใจต่าง ๆ เกี่ยวกับพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และสิกขา เป็นต้น ทำให้จิตไม่มุ่งมั่นในการปฏิบัติธรรมเพื่อเข้าถึงมรรคผล

๒.๑.๓ *สีลัพพตปรามาส* คือ ความถือเขวเกี่ยวกับศีลพรต ปฏิบัติศีลและวัตรไม่บริสุทธิ์ ตามหลักการที่มุ่งเพื่อความดีงาม แต่ปฏิบัติด้วยตัณหาและทิฏฐิ เช่น หวังผลตอบแทน ตลอดจนประพฤติด้วยงมงาย

๒.๒ *ละมัจฉริยะ* คือ ความตระหนี่หวงแหนคอยกีดกันผู้อื่นจากผลประโยชน์ต่าง ๆ

๒.๓ *ละอคติ* คือ ความประพฤติที่ผิดหรือความลำเอียงได้ทั้ง ๔ อย่างคือ ลำเอียงเพราะชอบ, ชัง, หลง และกลัว

๒.๔ *ละโลภ โกรธ หลงขั้นรุนแรง* ไม่ทำกรรมชั่วที่จะทำให้ถึงอบาย

๒.๕ *ระงับทุกข์ทางใจที่รุนแรง*

กล่าวโดยย่อ ความเป็นโสดาบันเป็นชีวิตที่ยอมรับได้ว่า น่าพอใจและวางใจได้ทั้งในด้านคุณธรรมและความสุข ด้านคุณธรรมคือ ไม่ก่อให้เกิดอันตรายหรือเป็นภัยแก่สังคม ตรงข้าม จะประพฤติตนเป็นประโยชน์แก่ชีวิตตนและสังคม ด้านความสุขคือ ได้รับสุขที่ประณีต แม้จะเสวยกามสุขอยู่ก็ไม่ยอมให้สุขขั้นหยาบมาบั่นทอนโลกุตตรสุขหรือสุขที่ประณีต

พระธรรมปิฎกได้สรุปตามทัศนะของท่านว่า หากเทียบคุณสมบัติของโสดาบันบุคคลกับสภาพสังคมปัจจุบันและพฤติกรรมของประชาชนทั่วไป จะพบว่ามีคุณลักษณะที่ควรย้ำเป็นพิเศษสำหรับเป็นคติแก่การดำเนินชีวิต ๒ ข้อคือ

๑. โสดาบันบุคคล จะมีความเข้าใจและความมั่นใจในกฎธรรมดาแห่งเหตุและผล เชื่อมั่นในวิธีการแห่งปัญญาอย่างมั่นคงเพียงพอที่จะมุ่งหวังผลสำเร็จต่าง ๆจากการกระทำด้วยสติปัญญาและความเพียรพยายาม เชื่อในหลักกรรม ไม่หวังพึ่งโชคลาภหรือการดลบันดาลจากอำนาจวิเศษภายนอก อย่างไรก็ตาม เนื่องจากโสดาบันบุคคลยังไม่บริบูรณ์ด้วยปัญญา พฤติกรรมจึงยังคงต้องอาศัยปัญญาที่หนุนด้วยศรัทธาเช่น ศรัทธาในพระรัตนตรัย

๒. เนื่องจากโสดาบันบุคคลเป็นผู้ที่เดินหน้าสู่การตรัสรู้ จึงมีความเข้าใจโลกและชีวิตมากพอที่จะไม่หลงตามโลกธรรมตามแรงผลักดันของกิเลส เริ่มรู้จักความสุขสงบ มีอิสระเบิกบาน มองเห็นคุณค่าของธรรมจนเกิดฉันทะคือความพอใจในธรรม ไม่มัวเมาในการแสวงสิ่งปรนเปรอทางวัตถุอีกต่อไป ในการทำดีเช่น เสียสละบริจาคช่วยเหลือผู้อื่นก็จะไม่หวังผลตอบแทนเช่นคนทั่วไป มีความเข้มแข็งมั่นคงในจริยธรรม

เปรียบเทียบพัฒนมนุษย์ตามทัศนะของมาสโลว์และพระธรรมปิฎก

เมื่อเปรียบเทียบคุณสมบัติหรือคุณลักษณะของผู้ที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริงของมาสโลว์กับอริยบุคคลโสดาบันของพระธรรมปิฎกจะพบว่า ทั้งสองมีคุณลักษณะที่ใกล้เคียงกันหลายประการ กล่าวคือ

ผู้ที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริง (Self-actualizer)	อริยบุคคลโสดาบัน (Stream-enterer)
๑. รับรู้ความเป็นจริงอย่างถูกต้อง มีโลกทัศน์แบบวัตถุวิสัย (objective) ยอมรับตนเอง ผู้อื่น และธรรมชาติ	๑. รู้จักชีวิตและโลกอย่างแท้จริงได้แก่ รู้หลักปฏิจจสมุปบาท, กฎไตรลักษณ์, อริยสัจ ๔ และโลกธรรม ๘
๒. อดทนต่อความผันแปรของสิ่งต่าง	๒. รู้เท่าทันความผันแปรหรือหลักอนิจจัง
๓. ซาบซึ้งกับธรรมชาติ	๓. ซาบซึ้งและกตัญญูต่อธรรมชาติ เห็นได้ชัดเจนจากเถรคาถา-เถรีคาถา
๔. มีความรู้สึกล้ำลึก (peak experiences)	๔. มีความหยั่งเห็นจากการตรัสรู้ (enlightened)
๕. มีความเข้มแข็งทางจริยธรรม	๕. มีความเข้มแข็งทางจริยธรรม ศีลสมบูรณ์
๖. มีอารมณ์ขันอย่างมีสติ	๖. มีอารมณ์ขันอย่างมีสติ เพราะสติสมบูรณ์ขึ้นจากการเจริญสติปัฏฐาน ๔
๗. สนใจสังคม ช่วยเหลือผู้อื่น	๗. มีเมตตา กรุณา ช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์
๘. ไม่มีอคติ ให้ความสำคัญแก่มนุษย์เท่าเทียมกัน	๘. ละอคติ ๔ เห็นมนุษย์เป็นเพื่อนร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย
๙. สันโดษ เชื่อมั่นในความสมบูรณ์ภายในตน	๙. สันโดษ เชื่อมั่นในคุณธรรมภายในตน
๑๐. เป็นอิสระจากสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรม	๑๐. เป็นอิสระจากสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรม
๑๑. ไม่สนใจชื่อเสียงเกียรติยศมากไปกว่าพัฒนาการของจิตใจ	๑๑. ไม่หลงใหลไปตามกระแสของโลกธรรม ๘ มุ่งพัฒนาจิตเพื่อเข้าถึงนิพพาน
๑๒. มีเจตจำนงเสรีมากกว่าคนทั่วไป	๑๒. เป็นอิสระจากความคิดของผู้อื่นมากขึ้น
๑๓. มีความเรียบง่าย เป็นธรรมชาติ	๑๓. เรียบง่ายเป็นธรรมชาติมากขึ้น เพราะเข้าถึงสุขที่ประณีตคือสุขที่ไม่ต้องอิงอาศัยวัตถุ
๑๔. ใช้ปัญหาเป็นศูนย์กลางในการแก้ปัญหา	๑๔. เข้าใจและสามารถแก้ปัญหาได้อย่างตรงไปตรงมา เพราะลดความยึดถือในอัตตา

ข้อแตกต่างระหว่างผู้ที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริงกับโสดาบัน ได้แก่

๑. ผู้ที่มีความเข้าใจในตนเองอย่างแท้จริงจะแสดงอารมณ์ค่อนข้างชัดเจนเช่น เมื่อไม่พอใจบุคคลที่ไม่จริงใจหรือเสแสร้ง แต่ทัศนะของพุทธศาสนามุ่งขจัดการใช้อารมณ์ ดังนั้น แม้ว่าโสดาบันจะมีความรู้สึกไม่พอใจในสิ่งใด ก็น่าจะมีแนวโน้มที่จะเก็บความรู้สึกมากกว่าแสดงออกมา

๒. ผู้ที่มีความเข้าใจในตนเองอย่างแท้จริงจะมีความคิดสร้างสรรค์มากกว่าคนทั่วไป ข้อนี้พุทธศาสนามิได้แสดงทัศนะในเรื่องนี้ไว้ และหากจะจัดความคิดสร้างสรรค์เป็นปัญญาลักษณะหนึ่ง ในบรรดาอริยบุคคลแม้แต่ในระดับเดียวกันก็อาจมีปัญญาต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับการสั่งสมภูมิธรรมในแต่ละคนซึ่งแตกต่างกันออกไป

๓. ผู้ที่มีความเข้าใจในตนเองอย่างแท้จริงจะมีความเป็นประชาธิปไตยสูง อย่างไรก็ตาม ความหมายของประชาธิปไตยของมาสโลว์หมายถึง การปราศจากอคติต่อเพื่อนมนุษย์ มีความเคารพในความสามารถของ

เปรียบเทียบพัฒนมนุษย์ตามทัศนะของมาสโลว์และพระธรรมปิฎก

เมื่อเปรียบเทียบคุณสมบัติหรือคุณลักษณะของผู้ที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริงของมาสโลว์กับอริยบุคคลโสดาบันของพระธรรมปิฎกจะพบว่า ทั้งสองมีคุณลักษณะที่ใกล้เคียงกันหลายประการ กล่าวคือ

ผู้ที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริง (Self-actualizer)	อริยบุคคลโสดาบัน (Stream-enterer)
๑. รับรู้ความเป็นจริงอย่างถูกต้อง มีโลกทัศน์แบบวัตถุวิสัย (objective) ยอมรับตนเอง ผู้อื่น และธรรมชาติ	๑. รู้จักชีวิตและโลกอย่างแท้จริงได้แก่ รู้หลักปฏิจจสมุปบาท, กฏไตรลักษณ์, อริยสัจ ๔ และโลกธรรม ๘
๒. อดทนต่อความผันแปรของสิ่งต่าง	๒. รู้เท่าทันความผันแปรหรือหลักอนิจจัง
๓. ซาบซึ้งกับธรรมชาติ	๓. ซาบซึ้งและกตัญญูต่อธรรมชาติ เห็นได้ชัดเจนจากเถรคาถา-เถรีคาถา
๔. มีความรู้สึกล้ำลึก (peak experiences)	๔. มีความหยั่งเห็นจากการตรัสรู้ (enlightened)
๕. มีความเข้มแข็งทางจริยธรรม	๕. มีความเข้มแข็งทางจริยธรรม ศีลสมบูรณ์
๖. มีอารมณ์ขันอย่างมีสติ	๖. มีอารมณ์ขันอย่างมีสติ เพราะสติสมบูรณ์ขึ้นจากการเจริญสติปัฏฐาน ๔
๗. สนใจสังคม ช่วยเหลือผู้อื่น	๗. มีเมตตา กรุณา ช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์
๘. ไม่มีอคติ ให้ความสำคัญแก่มนุษย์เท่าเทียมกัน	๘. ละอคติ ๔ เห็นมนุษย์เป็นเพื่อนร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย
๙. สันโดษ เชื่อมั่นในความสมบูรณ์ภายในตน	๙. สันโดษ เชื่อมั่นในคุณธรรมภายในตน
๑๐. เป็นอิสระจากสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรม	๑๐. เป็นอิสระจากสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรม
๑๑. ไม่สนใจชื่อเสียงเกียรติยศมากไปกว่าพัฒนาการของจิตใจ	๑๑. ไม่หลงใหลไปตามกระแสของโลกธรรม ๘ มุ่งพัฒนาจิตเพื่อเข้าถึงนิพพาน
๑๒. มีเจตจำนงเสรีมากกว่าคนทั่วไป	๑๒. เป็นอิสระจากความคิดของผู้อื่นมากขึ้น
๑๓. มีความเรียบง่าย เป็นธรรมชาติ	๑๓. เรียบง่ายเป็นธรรมชาติมากขึ้น เพราะเข้าถึงสุขที่ประณีตคือสุขที่ไม่ต้องอิงอาศัยวัตถุ
๑๔. ใช้ปัญหาเป็นศูนย์กลางในการแก้ปัญหา	๑๔. เข้าใจและสามารถแก้ปัญหาได้อย่างตรงไปตรงมา เพราะลดความยึดถือในอัตตา

ข้อแตกต่างระหว่างผู้ที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริงกับโสดาบัน ได้แก่

๑. ผู้ที่มีความเข้าใจในตนเองอย่างแท้จริงจะแสดงอารมณ์ค่อนข้างชัดเจนเช่น เมื่อไม่พอใจบุคคลที่ไม่จริงใจหรือเสแสร้ง แต่ทัศนะของพุทธศาสนามุ่งขจัดการใช้อารมณ์ ดังนั้น แม้ว่าโสดาบันจะมีความรู้สึกไม่พอใจในสิ่งใด ก็น่าจะมีแนวโน้มที่จะเก็บความรู้สึกมากกว่าแสดงออกมา

๒. ผู้ที่มีความเข้าใจในตนเองอย่างแท้จริงจะมีความคิดสร้างสรรค์มากกว่าคนทั่วไป ข้อนี้พุทธศาสนามิได้แสดงทัศนะในเรื่องนี้ไว้ และหากจะจัดความคิดสร้างสรรค์เป็นปัญญาลักษณะหนึ่ง ในบรรดาอริยบุคคลแม้แต่ในระดับเดียวกันก็อาจมีปัญญาต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับการสั่งสมภูมิธรรมในแต่ละคนซึ่งแตกต่างกันออกไป

๓. ผู้ที่มีความเข้าใจในตนเองอย่างแท้จริงจะมีความเป็นประชาธิปไตยสูง อย่างไรก็ตาม ความหมายของประชาธิปไตยของมาสโลว์หมายถึง การปราศจากอคติต่อเพื่อนมนุษย์ มีความเคารพในความสามารถของ

ผู้อื่นและเต็มใจที่จะเรียนรู้จากบุคคลที่เหนือกว่าด้านความสามารถโดยไม่คำนึงถึงความแตกต่างในด้านอื่น เช่น เชื้อชาติ ภาษา ตามทัศนะของพุทธศาสนา โสดาบันเป็นผู้ละอคติ ๔ ได้ จึงปราศจากอคติต่อเพื่อนมนุษย์ และสามารถยอมรับผู้อื่นตามความเป็นจริง ซึ่งนำไปสู่ความเคารพในความสามารถของผู้อื่น แต่โสดาบันจะเต็มใจที่จะเรียนรู้จากบุคคลที่มีความสามารถเหนือกว่าหรือไม่นั้น ขึ้นอยู่กับศาสตร์หรือเรื่องราวนั้นๆ เพราะโสดาบันย่อมมีความโน้มเอียงที่จะสนใจศาสตร์ที่เป็นไปเพื่อการลดละกิเลสและเพิ่มสันติสุขมากกว่าศาสตร์ที่มีลักษณะตรงกันข้าม

๔. ผู้ที่มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริงจะมีความพร้อมที่จะเผชิญวัฒนธรรมใหม่ๆ และสามารถบูรณาการประสบการณ์ใหม่ให้สอดคล้องกับตน แต่มาสโลว์ก็มิได้แสดงลักษณะและขอบเขตของวัฒนธรรมไว้ชัดเจน ส่วนโสดาบันนั้นย่อมข้างมีจุดยืนทางวัฒนธรรมมั่นคง ไม่หลงไปตามกระแสวัฒนธรรมที่เกิดจากแรงผลักดันของกิเลส การผสมผสานวัฒนธรรมใหม่ให้เกิดขึ้นของโสดาบันจึงคำนึงถึงศีลธรรมและความเหมาะสมคือทางสายกลางด้วย

สรุปและวิจารณ์

ทฤษฎีจิตวิทยามานุษยนิยมของมาสโลว์และพุทธศาสนาตามทัศนะของพระธรรมปิฎก มีแนวคิดเรื่องมนุษย์ใกล้เคียงกันหลายประการคือ เห็นว่าธรรมชาติของมนุษย์เป็นสิ่งที่ดี มนุษย์มีศักยภาพในการพัฒนาตนเอง กระบวนการพัฒนามนุษย์ของทั้งสองทัศนะต่างก็ให้ความสำคัญทั้งร่างกายและจิตใจ และมุ่งการพัฒนามนุษย์ให้มีความเข้าใจตนเอง ชีวิตและโลกอย่างแท้จริง อย่างไรก็ตาม แม้ว่าผู้ที่เข้าใจตนเองอย่างแท้จริงจะมีคุณลักษณะใกล้เคียงกับโสดาบันหลายประการ แต่ก็ยังมีข้อแตกต่างด้วยเช่นกัน ความแตกต่างที่สำคัญของทัศนะทั้งสองมาจากฐานของแนวคิด กล่าวคือมาสโลว์เป็นนักจิตวิทยาตะวันตกจะมีความเชื่อในเรื่องตัวตนหรืออัตตาและไม่สนใจชีวิตในโลกหน้า ในขณะที่พุทธศาสนามีหลักคำสอนเรื่องอนัตตาและการเวียนว่ายตายเกิด คุณลักษณะของผู้ที่เข้าใจตนเองอย่างแท้จริงจึงเน้นความเป็นอยู่ในปัจจุบันหรือโลกียสุข ในขณะที่คุณลักษณะของโสดาบันจะเน้นความกลมกลืนกับการอยู่ในปัจจุบันหรือโลกียสุข แต่ก็มุ่งหวังโลกุตตรสุขด้วย นอกจากนี้ คุณลักษณะของผู้ที่เข้าใจตนเองอย่างแท้จริงมิได้เป็นผลจากการขจัดกิเลส แต่เป็นความสามารถในการควบคุมกิเลสและแสดงออกในพฤติกรรมที่เหมาะสมเท่านั้น ผู้ที่เข้าใจตนเองอย่างแท้จริงจึงอาจมีโอกาสตกต่ำจากสภาวะนั้นได้ ในขณะที่ความเป็นโสดาบันนั้นเกิดจากการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา ซึ่งสามารถขจัดกิเลสได้เด็ดขาด สภาวะของโสดาบันจึงไม่มีทางกลับไปเป็นปุถุชนได้อีก

ตามทัศนะของมาสโลว์ เขาจะใช้การสังเกตจากพฤติกรรมภายนอกในการสรุปว่า ใครเป็นผู้ที่เข้าใจตนเองอย่างแท้จริง ซึ่งอาจมีข้อผิดพลาดได้ในกรณีที่บุคคลนั้นมีความสามารถในการควบคุมพฤติกรรมของตนที่ไม่สอดคล้องกับความรู้สึกภายใน มาสโลว์ได้ยกตัวอย่างบุคคลที่เป็นผู้ที่เข้าใจตนเองอย่างแท้จริงได้แก่ อัลเบิร์ต ไอนสไตน์ (Albert Einstein) และอับราฮัม ลินคอล์น (Abraham Lincoln) ซึ่งบุคคลเหล่านี้มักจะเป็นผู้ที่ประสบความสำเร็จสูงสุดในสายอาชีพของตน ส่วนทัศนะของพุทธศาสนาการตัดสินว่าใครเป็นโสดาบันเป็นสิ่งกระทำได้ยากกว่า เพราะเป็นการสรุปจากคุณธรรมภายใน ตัวอย่างของโสดาบันที่เป็นที่รู้จักโดยทั่วไปมักจะอ้างถึงบุคคลในสมัยพุทธกาล เช่น อนาถปิณฑิกเศรษฐี และนางวิสาขา ส่วนการยกตัวอย่างบุคคลในปัจจุบันเป็นเรื่องยาก เพราะผู้ที่เป็นโสดาบันมักจะไม่แสดงตนว่าตนเป็น นอกจากนี้ ในวินัยสงฆ์ยังมีการปรับอาบัติสำหรับภิกษุที่บอกคุณวิเศษที่มีภายในตนแก่ผู้ที่มิได้บวชอีกด้วย [๓๕] อย่างไรก็ตาม เราอาจอนุมานคุณธรรมภายในจากพฤติกรรมภายนอกได้แม้ว่าอาจจะไม่ถูกต้องแน่นอนเสียทีเดียว

ทัศนะของจิตวิทยามานุษยนิยมเห็นว่า สภาวะของผู้ที่เข้าใจตนเองอย่างแท้จริงเป็นสภาวะที่พิเศษ

เหนือธรรมดา มาสโลว์เชื่อว่า มนุษย์ส่วนมากต้องการแสวงหาเพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ภายในตน แต่มีเพียงร้อยละ ๑ เท่านั้นที่มีพรสวรรค์และสามารถพัฒนาศักยภาพที่มีอยู่ภายในตน มนุษย์ส่วนใหญ่ยังคงไม่มั่นใจในศักยภาพของตนจึงทำให้หมดโอกาสเข้าใจตนเองอย่างแท้จริง [๑๖] ทัศนะเช่นนี้คล้ายคลึงกับพุทธศาสนากล่าวคือ พระพุทธเจ้าทรงแบ่งประเภทของบุคคลออกเป็นบัว ๓ จำพวกคือ บัวที่อยู่ใต้น้ำ, เสมอน้ำ และโผล่พ้นน้ำ [๑๗] เปรียบเสมือนศักยภาพในการบรรลุธรรมของบุคคลแต่ละประเภท ผู้ที่มีปัญญาบารมีแก่กล้าหรือบัวพ้นน้ำสามารถบรรลุธรรมได้รวดเร็วเป็นพวกที่มีจำนวนน้อยที่สุด ส่วนพวกอื่นต้องใช้ความพยายามมากขึ้นตามลำดับ จนถึงพวกที่อยู่ใต้น้ำเป็นพวกที่ตรัสรู้ยากที่สุดซึ่งมีจำนวนมากที่สุด อย่างไรก็ตาม ความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดทำให้การเข้าถึงความเป็นอริยบุคคลเป็นสิ่งที่เป็นไปได้มากขึ้น โดยการสั่งสมบารมีอย่างต่อเนื่อง แม้กระนั้นความรู้สึกของคนส่วนใหญ่ในปัจจุบันเห็นว่า การเข้าถึงความเป็นอริยบุคคลแม้เพียงขั้นต้นคือโสดาบันเป็นสิ่งที่ไกลตัวและยากเกินความสามารถของมนุษย์ปุถุชน ชาวพุทธส่วนใหญ่จึงมิได้มีเป้าหมายหรืออุดมการณ์ของชีวิตในการเข้าถึงความเป็นอริยบุคคล ทั้งที่จริงแล้วมนุษย์ทุกคนสามารถเข้าถึงสภาวะนี้ได้ด้วยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาหรือมรรคมีองค์ ๘ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งทัศนะของพุทธศาสนามหายานถือว่า มนุษย์และสิ่งมีชีวิตทั้งหลายล้วนมีพุทธภาวะ (Buddha nature) สรรพชีวิตจึงสามารถตรัสรู้หรือเข้าถึงความเป็นพุทธะได้ด้วยกันทั้งหมดทั้งสิ้น

เหนือสิ่งอื่นใด เมื่อบุคคลสามารถ พัฒนาตนจนถึงเป้าหมายของความเป็นมนุษย์ ไม่ว่าจะด้วยการเข้าถึงความเป็นผู้เข้าใจตนเองอย่างแท้จริงตามทัศนะของมาสโลว์ หรือการเข้าถึงความเป็นโสดาบันตามทัศนะของพระธรรมปิฎก บุคคลควรที่จะดำเนินชีวิตให้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งต่อตนเอง เพื่อนมนุษย์ และธรรมชาติแวดล้อม ให้สมกับที่ได้เกิดเป็นมนุษย์และเป็นชนจำนวนน้อยที่สามารถพัฒนาศักยภาพที่มีภายในตนได้อย่างเต็มที่

การอ้างอิง

๑. ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕* (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๐), น. ๗๕๘

๒. โรเบิร์ต อี. ซิลเวอร์แมน, *จิตวิทยาทั่วไป*, แปลโดย คณะอาจารย์ภาควิชาจิตวิทยา, คณะสังคมศาสตร์, มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพมหานคร : เนติกุลการพิมพ์, ๒๕๒๙), น. ๑

๓. เรื่องเดียวกัน, น. ๑๕

๔. เรื่องเดียวกัน, น. ๑๓-๑๔

๕. เรื่องเดียวกัน, น. ๒๙๑

๖. นวลละออ สุภาผล, *ทฤษฎีบุคลิกภาพ*, (กรุงเทพมหานคร : คณะมนุษย์ศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๒๙), น. ๒๕๕

๗. เรื่องเดียวกัน, น. ๒๕๙-๒๖๐

๘. Barbara Engler, *Personality Theories*, Second Edition (U.S.A. : Houghton Mifflin Co., 1985), p. 305

๙. พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), น. ๘๙

๑๐. นวลละออ สุภาผล, *ทฤษฎีบุคลิกภาพ*, น. ๒๖๒

๑๑. เรื่องเดียวกัน, น. ๒๖๐-๒๖๑

๑๒. เรื่องเดียวกัน, น. ๒๖๓

๑๓. เรื่องเดียวกัน, น. ๒๖๑-๒๖๒

๑๔. Siddhi Butr-Indr, *The Social Philosophy of Humanism : A Buddhist Perspective* (Chiang Mai : Department of Philosophy and Religion, Faculty of Humanities, Chiang Mai University, 1991), p. 16

๑๕. สุชีพ ปุญญานุภาพ, *พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), น. ๕๕

๑๖. พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), *พัฒนาตน*, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์ พริ้นติ้งกรุ๊พ, ๒๕๓๐), น. ๑๓

๑๗. พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), น. ๒๔

๑๘. คำว่า "ความต้องการ" (needs) ของจิตวิทยาในที่นี้มีความหมายครอบคลุมทั้ง "ตัณหา" (desire) และ "ฉันทะ" (aspiration) ของพุทธศาสนาเพราะเป็นความต้องการทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล

๑๙. นวลละออ สุภาผล, *ทฤษฎีบุคลิกภาพ*, น. ๒๖๓-๒๗๒

๒๐. เรื่องเดียวกัน, น. ๒๖๗

๒๑. เรื่องเดียวกัน, น. ๒๖๕-๒๖๖

๒๒. เรื่องเดียวกัน, น. ๒๘๗

๒๓. พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), *ชีวิตที่สมบูรณ์*, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๓๗), น. ๘-๙

๒๔. เรื่องเดียวกัน, น. ๑๔-๑๕

๒๕. เรื่องเดียวกัน, น. ๓๓-๓๔

๒๖. พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *พุทธธรรม*, น. ๔๓๑

๒๗. เรื่องเดียวกัน, น. ๑๖

๒๘. นวลละออ สุภาผล, *ทฤษฎีบุคลิกภาพ*, น. ๒๘๒-๒๘๖

๒๙. Barbara Engler, *Personality Theories*, p. 312-318

๓๐. Barbara Engler, *Personality Theories*, p. 317

๓๑. Barbara Engler, *Personality Theories*, p. 320

๓๒. พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม*, น. ๓๙๕

๓๓. เรื่องเดียวกัน, น. ๓๙๖-๓๙๗, ๔๒๔

๓๔. เรื่องเดียวกัน, น. ๓๙๘-๓๙๙

๓๕. สุชีพ ปุญญานุภาพ, *พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน*, น. ๑๖๓

๓๖. นวลละออ สุภาผล, *ทฤษฎีบุคลิกภาพ*, น. ๒๗๒-๒๗๓

๓๗. สุชีพ ปุญญานุภาพ, *พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน*, น. ๒๑๓

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ซิลเวอร์แมน, โรเบิร์ต อี. *จิตวิทยาทั่วไป*. แปลโดย คณะอาจารย์ภาควิชาจิตวิทยา, คณะสังคมศาสตร์, มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : เนติกุลการพิมพ์, ๒๕๒๙.

ธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พระ. *ชีวิตที่สมบูรณ์*. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๓๗.

_____. *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____. *พุทธธรรม ฉบับขยายความ*. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

นวลละออ สุภาผล. *ทฤษฎีบุคลิกภาพ*. กรุงเทพมหานคร : คณะมนุษย์ศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๒๗.

ราชบัณฑิตยสถาน. *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕*. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๐.

ราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พระ. *พัฒนาคน*. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊พ, ๒๕๓๐.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. *พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน*. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

ภาษาอังกฤษ

Butr-Indr, Siddhi. *The Social Philosophy of Humanism : A Buddhist Perspective*. Chiang Mai : Department of Philosophy and Religion, Faculty of Humanities, Chiang Mai University, 1991.

Engler, Barbara. *Personality Theories*. Second Edition. U.S.A. : Houghton Mifflin Co., 1985.